

Zabitə RƏHİMOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Kitabxanaçılıq-İnformasiya fakültəsi
“Kitabxana resursları informasiya axtarış sistemləri kafedrası”nın magistri*

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ CƏFƏR CABBARLI ADINA
RESPUBLİKA GƏNCLƏR KİTABXANASINDA MƏLUMAT
AXTARIŞ SİSTEMİNİN (MAS) YARADILMASI**

Açar sözlər: məlumat axtarış sistemləri, sənəd kütləsi, kitabxana kataloqu və kartotekalar, indekslər və kodlaşdırma, məlumat axtarış dili

Ключевое слова: информационно-поисковых систем, масса документа, картотеки и каталоги библиотек, индексы и кодирование, язык поиск информации

Key words: information search systems, indexes and coding, information, mass document, search language, library catalog and files

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında kitabxanalar cəmiyyətin mədəni quruculuğunda mühüm rol oynayan mədəni-maarif və elmi-informasiya müəssisələridir. Kitabxanalar əhali arasında elmi biliklərin yayılmasında, oxucuların mənəvi, estetik dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edən elmi-informasiya və maarif ocaqlarıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ölçülər və meyarlar vardır. Bu meyarlar içərisində Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası mühüm yer tutur. Çap əsərlərinin və digər sənədlərin kitabxanada toplanması zəngin sənəd-informasiya fondlarının cəmiyyət üçün böyük tarixi, elmi və mədəni əhəmiyyəti vardır.

XX əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycanın inkişafında dönüş mərhələsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində - elm, mədəniyyət, təhsil sistemində böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Məhz bu dövrdə respublikamızda mədəni quruculuq sahəsində həyata keçirilən əsaslı tədbirlər kitabxana işinin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, kitabxana işinin maliyyələşdirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə diqqət artırılmışdır. İctimai həyatın müasir inkişaf səviyyəsi cəmiyyətin informasiya sisteminin, o cümlədən də kitabxanaların müasir informasiya fəaliyyətinin qarşısında daha ciddi tələblər qoymuşdur. Kitabxanaların xidmət prosesinin mürəkkəbləşməsi, məlumat axınının sürətlənməsi məlumat axtarış sistemlərinin təkmilləşdirilməsini, nəhayət, kompüter texnologiyalarının kitabxana işinə tətbiqini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Elmin, texnikanın və istehsalatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq sənəd kütləsi sürətlə artır, mütəxəssislərin məlumat tələbatı dərinləşir və mürəkkəbləşir. Elmin və texnikanın sürətli inkişafı və məlumat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi məlumat axtarışı və xidməti sahəsində ciddi problemlər doğurur. Elmi-texniki tərəqqinin qanunauyğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq sənəd axtarışına nisbətən məlumat axtarışı getdikcə üstünlük təşkil etməyə başlayır. Məlumatın sürətli artımının mürəkkəbləşməsi, differensiyası və inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq onun operativ yığılması, işlənməsi, axtarılması və verilməsi problemləri yaranır. Digər tərəfdən, elmi-texnika və istehsalat elementləri arasında məlumat əlaqəsi yaratmaq zərurəti meydana çıxır. Məlumat təminatı elm, texnika və istehsalat fəaliyyətinin əsası və tərkib hissəsidir. Məlumat axtarışının təcrübə həlli müasir məlumat fəaliyyətinin ilkin vəzifəsi və mürəkkəb problemidir. İlkin Məlumat Axtarış Sistemləri kitabxana kataloqları və kartotekalarıdır. Bunların vasitəsilə oxucu müəyyən kitabxana fondu ilə əlaqəyə girir, axtardığı sənədin olub-olmamasını öyrənir. Kataloq və kartotekalar semantik həcmə görə ümumi xarakter daşıyır. Bildiyimiz kimi kitabxana kataloqlarının yaradılması əl usuluna əsaslanır və ləng olaraq icra edilir. Göstərilən cəhətlər müasir elmi-texniki tərəqqi və məlumat tələbatı baxımından daha da təkmilləşdirilməli və inkişaf etdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində və yarım sahələrində mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış MAS yaradılır ki, bunlara deskriptor tipli məlumat axtarış sistemləri deyilir.

Deskriptor tipli MAS-lar müəyyən sahədə sənəd kütləsinin, məlumat axtarış dillərinin və məlumat axtarışını təmin edən riyazi alqoritmlərin, metodların məcmuudur. Bu sistemlər reallaşdırma dərəcəsinə görə mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış MAS-lara bölünür.

Deskriptorlar siyahısı formasında hazırlanır və tematik qruplar təşkil edir. Həcmindən asılı olaraq müəyyən bir deskriptor eyni zamanda bir neçə tematik sinfə daxil olur. Bundan başqa deskriptor izahedici işarələrlə birlikdə müəyyən işarələrlə birlikdə müəyyən köməkçi sözlərlə, polisemik və sinonimik terminlərlə əlaqələndirilərək dinamik xarakterə malik olan sinflər təşkil edir. MAS-lara daxil edilən sənəd kütləsinin deskriptorlarla təsviri indeksləşdirmə adlanır.

Məlumat tələbatının differensiyası ilə əlaqədar olaraq müəssisə və idarələrdə tələbatçıların məlumat sorğularını ödəmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasında lokal MAS yaradılıb və burada bir çox tələblər verilir:

- bu sistemlər daxil edilmiş sənəd kütləsinin istənilən məzmun əlamətləri və axtarılmasını təmin etməli;
- sənədlərin formal əlamətlərini, faktoqrafik, statistik və qrafiki məlumatlarını sistemə asanlıqla daxil etmək;

- sistemdə məlumatlar hərtərəfli məntiqi əlaqəyə malik olmalı və sürətli axtarış axtramağa imkan yaratmalı;
- sistemi ümumi quruluşunu pozmadan sənəd kütləsinin yenilərilə əvəz edilməsi mümkün olmalı;
- sistem böyük həcmə malik olmalı;
- sistem iqtisadi cəhətdən səmərəli olmalıdır;
- sistem məlumatın bilavasitə və rabitə kanalları vasitəsilə verilməsi və alınmasını real şəkildə həll etməlidir.

C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası sənəd kütləsinin axtarış əlamətlərini MAS-lara daxil edərkən onların standartlaşdırılmasını, indeksləşdirilməsini, formasının və məzmununun dəqiq təyin edilməsi qaydaları işləyib hazırlayır. Kitabxana MAS-ı yaradarkən aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirir:

- obyektin məlumat sisteminin təhlili;
- məlumat sorğularının təhlili;
- məlumatın ilkin işlənməsi;
- məlumatın indeksləşdirilməsi və kodlaşdırılması;
- məlumatın MAS-lara daxil edilməsi;
- məlumatın elektron maşınlarının yaddaş qurğularında təşkili;
- MAS-larda məlumatın axtarılması prinsipləri;
- məlumatın avtomatik işlənməsi.

Obyektin məlumat sistemi dedikdə müyyən obyekt və obyektlər qrupu ilə bağlı olan məlumatın məcmusu nəzərdə tutulur. Obyektin məlumat sisteminin təhlili zamanı idarəedici sistemin funksiyası, səmərəlilik şərtləri, məlumat axınının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası müəyyən edilir. Sənəd MAS-larına daxil edilən məlumat kütləsinin həcmi 2 üsulla hesablanır:

1. Müəyyən MAS-ın obyektinə uyğun olaraq sənəd məlumatının gün, həftə, ay və il müddətində artım və axın hədləri müəyyənləşdirilir.
2. Mövcud sənəd kütləsinə daxil olan işarələrin orta hesabla miqdarı təyin edilir və sənədlərin müəyyən edilmiş axtarış əlamətlərinə vurulur.

Avtomatlaşdırılmış MAS-larda məlumat sorğularının tələbatçıların məlumat sorğularının öyrənilməsi və təhlili əsasən iki mərhələyə bölünür:

- tələbatçıların fərdi və qrup halında sosioloji xarakteristikası;
- MAS-ın istismarı prosesində məlumatın konkret tələbatçı sorğularına əsasən verilməsi nəticələri.

Məlumatın ilkin işlənməsi zamanı MAS-lara daxil ediləcək sənəd kütləsinin axtarış əlamətləri seçilir, təsvir edilir və indeksləşdirilir. Burada 3 əsas metoddan istifadə edilir:

Birinci metoda əsasən ilkin sənədin analitik-sintetik işlənməsi nəticəsində onun axtarış sürəti bibliografik təsvir, mülahizə və referat formasında tərtib edilir.

İkinci əsas metod məlumat kartası adlanır. Bu metoda əsasən sənədin bibliografik təsviri yaradılır, “açar sözlər” seçilir və onların hazırlanmış deskriptor lüğətindəki kod elementləri göstərilir.

Üçüncü metod sənədin avtomatik indeksləşdirilməsi metodu adlanır. Bu metod əsasında sənədlərin referatları deskriptor siyahıları ilə birlikdə məşinin yaddaşına daxil edilir.

C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası məlumatın yaddaş qurğusunda təşkilini dörd variantda həyata keçirir:

1. Sənədin axtarış əlamətləri
2. Sənədin mətni və ya mikrosurəti
3. Sənədin mikrosurətinin ünvanı
4. Deskriptorlar və onların məntiqi əlaqələri

İndeksləşdirmənin 3 tipi mövcuddur: koordinat indeksləşdirilməsi; çoxcəhətli indeksləşdirmə; permutatsion indeksləşdirmə.

Koordinat indeksləşdirilməsi sənədin əsas məzmununu açar sözlər və deskriptorlar vasitəsilə təsvir etməkdir. Sənədin əsas məzmununu paralel şəkildə bir neçə təsnifat sistemləri ilə ifadə etmək çoxcəhətli indeksləşdirmə adlanır. Permutatsion indeksləşdirmə isə sənədin əsas məzmununa daxil olan anlayış, teminlərin kontekst daxilində sərlövhə ilə birlikdə müəyyən sistemə verilməsidir.

Məlumatın MAS-lara daxil edilməsi prosesinə ilkin məlumatların daxil edilməsi, köhnəlmiş məlumatların MAS-lardan çıxarılması və yenisi ilə əvəz edilməsi, yeni daxil edilmiş məlumatlarla əlaqədar olaraq sistemin deskriptor lüğətinin təkmilləşdirilməsi daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. C.Mehdiyev, Ə.Rüstəmov. Elmi-texniki məlumatın təşkili və axtarış sistemləri: Dərslik. Bakı, Maarif, 1976.- 276 s.
2. Kitabxanaşünaslıq və informasiya jurnalı: Elmi-nəzəri və praktiki jurnal.-B.,2010.-№2

З.И.РАГИМОВА

СОЗДАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ЮНЕСКОСКОЙ БИБЛИОТЕКА ИМЕНИ ДЖ. ДЖАББАРЛЫ В НЕЗАВИСИМЫЕ ГОДЫ

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о создании информационно-поисковой системы, деятельности, методы, этапы, организации блока памяти данных в республиканском Юнесковской Библиотеке имени ДЖ.ДЖаббарлы в независимые годы Азербайджана.

Z.I.RAHIMOVA

**CREATION INFORMATION SEARCH SYSTEM
OF THE REPUBLICAN YOUTH LIBRARY NAMED AFTER J. JABBARLI
IN THE YEARS OF INDEPENDENCE**

SUMMARY

The article deals with the creation of information search system, activity, methods, stages, the organization of the data memory unit in the Republican Youth Library named J.Jabbarli, in the years of independence of Azerbaija